

Fegyverszünet karácsonyra: az 1914-es frontkarácsony története

Anthony Richards: The True Story of the Christmas Truce: British and German Eyewitness Accounts from World War I. Bransley, Greenhill Books, 2021. 228.

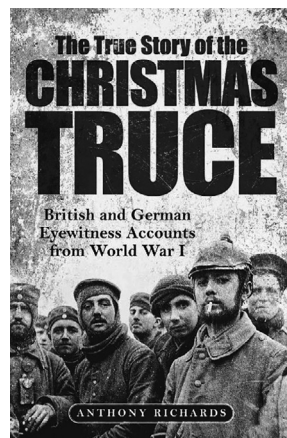
A karácsony ünnepe bizonyára mindannyiunkban gyengéd érzelmeket ébreszt, amikor ezzel kapcsolatban gyermekkorunk önfelelt pillanataira vagy a családdal együtt töltött, kellemes időre gondolunk. A történelmi múlt emberének sem lehetett más a hozzáállása: a Szentestét és karácsony első, illetve másnapját ugyanis a több évszázados hagyományok alapján még akkor is megünnepelték, amikor egy globális méretű háború elszakította egymástól a családtagokat.

Az I. és II. világháború ugyanis gyakorlatilag lehetlenné tette a keresztény kultúrkörben a szeretet és béke ünnepeként értelmezett karácsony „hagyományos” megélését az abban részt vállalt férfiak és nők, apák és anyák, fiúk és lányok egymástól való távolléte miatt.

A háborús évekből azonban kiemelkedik 1914 karácsonya, amikor, bár a fronton küzdő katonák és a hátszországban értük aggódó családtagjaik nem tölthették együtt az ünnepeket, azokat mégsem kizárólag bajtársaikkal kellett megünniük. Néhányuknak ugyanis megadatott, hogy a felebaráti testvériség jegyében, országaik nézeteltéréseit félretéve ellenségeikkel ünnepeljenek: beszélgessenek, cigarettázzanak, vicceket meséljenek vagy egyszerűen csak életkörülményeik javítása céljából lövészárkukat rendezzék és eltemessék halottjaikat.

Recenziómban Anthony Richards *The True Story of the Christmas Truce (A karácsonyi béke igaz története)* című kötetét kívánom bemutatni. Mivel nem vállalkozhatom a könyv teljességre törekvő bemutatására, a következőkben ezért inkább a szerző lényegesnek tartott megállapításait, általam jelentősnek vélt gondolatait kívánom kiemelni. Anthony Richards 1998 óta a londoni Birodalmi Hadtörténelmi Múzeum (Imperial War Museum) levéltárosaként dolgozik, jelenleg a dokumentumokért és hanganyagokért felelős részleg vezetője. A brit levéltáros-történész kötetei manapság a történelmi munkák eladási listájának élén állnak. Korábbi köteteiben is döntően az I. és a II. világháború történetével, azon belül is a kevésbé kutatott, az egyéni sorsok szempontjából izgalmas témák feldolgozásával foglalkozott, mint például a Lusitania elsüllyesztése, a Vöröskereszt tevékenysége vagy a D-nap.

A kötet előszavában felvetett legfőbb problémát Richards azzal kapcsolatban fogalmazza meg, hogy az 1914-es frontbarátkozás mára úgy ivódott be a köztudatba, hogy az emberek többsége az ellenséges csapatok között lejátszott

futballmeccsre koncentrál, holott akkor és ott nem a sportolási lehetőségen volt a hangsúly. E kép pedig éppen úgy adhat alapot téves hiedelmeknek, ahogy 1914 őszén különféle, olykor vallásos fantazmagóriák születtek arra vonatkozóan, hogy a háború karácsonyra véget ér. Az emberek ugyanis azt feltételezték, hogy Jézus Krisztus nem hagyja majd, hogy születése napján is egymást öljék.

A kötet nyolc fejezetre tagolódik az előszón, a bevezetésen és a konklúzióon kívül. Ezek sorrendben a következők: *Mélyásás; A karácsonyhoz közeledve; Szenteste a brit árkokban; Karácsony napja a brit szektorban; A karácsonyi béke máshol; Karácsony másnapja és ami utána következett; Okok; Örökség.*

A bevezetésben a szerző karácsonyi hagyományok és vallásos rituálék felelevenítésével hangsúlyozza, hogy 1914 karácsonya más volt, mint az azt megelőzők, hiszen egy világméretű háború zajlott. Az emberiség annak a fegyverszünetnek a megvalósulását várta, ami kis léptékben, egymástól elszigetelt módon, csak helyenként jött létre a nyugati fronton – karácsony napján vagy az újév első napjaiban. Ezek a fegyverszünetek azonban informális módon, az első vonalban küzdő katonák között kötöttek meg, a frontbarátkozás pedig általában ételcserében, az elesett katonák eltemetésében, egy-egy futballmeccsben, illetve vicceselésben merült ki. A felsőbb vezetés ugyanis még azelőtt leállította az ilyen típusú fegyverszüneteket, hogy azok kiterjedté válhattak volna. Mindenesetre az esemény különleges megítélését azóta is az adja, hogy az egyesek által proletárfelkelésnek titulált fegyverszünet narratíváját nem tudták megfelelően beilleszteni a háborút tárgyaló történeti munkákba. Ennek ellenére készültek tudományos és művészeti feldolgozások róla. Az első történeti elemzés *Christmas Truce* címmel Malcolm Brown és Shirley Seaton tollából született 1984-ben,¹ amely munkát az esemény 80. évfordulóján, 1994-ben újra kiadták. A későbbi évekből származó, témába illő angol tudományos munkák között Stanley Weintraub,² Alan Wakefield³ és Chris Baker⁴ könyve sorolható fel. Az előző évtizedekben keletkezett német szakirodalmi munkák közül említésre méltó Michael Jürgs,⁵ Heinrich Rieker⁶ és Michael Schober⁷ munkája, melyekre Anthony Richards is hivatkozik. Ezen kívül születtek a témában olyan filmek, mint az *Ó, az a csodálatos háború* (1969) vagy a *Fegyverszünet karácsonyra* (2005). Ugyancsak felbukkant az esemény például a *Ki vagy, doki?* című televíziós sorozatban (2017), illetve korábban Paul McCartney és a The Farm együttes egy-egy dalában. Szintén említésre méltó a Sainsbury reklámfilmje, amit a századik centenáriumra (2014) készítettek a Brit Királyi Légóval karöltve.⁸

Az első fejezetben a szerző bemutatja az I. világháború kitörésének közvetlen okait, illetve a főbb eseményeket a nyugati és keleti fronton 1914 júliusától 1914 decemberéig. Ezzel együtt részletezi a lövészárokharc körülményeit, és rámutat, hogy a katonák kedve rendkívüli módon függött az otthonukul szolgáló

¹ BROWN–SEATON, 1984.

² WEINTRAUB, 2001.

³ WAKEFIELD, 2006.

⁴ BAKER, 2014.

⁵ JÜRGS, 2005.

⁶ RIEKER, 2007.

⁷ SCHROBER, 2019.

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=NWF2JBb1bvM> (Utolsó letöltés: 2022. április 13.)

lövészárok körülményeitől, így többek között az időjárástól is. Richards ezután a senki földjének fogalmi körülírására törekszik, mindezt angol és német források megszólaltatásával, utalva rá, hogy mindkét félnek azonos körülmények között kellett élnie. A lövészárokharc mindennapjaihoz hozzátartozott a mesterlövészek és a tüzérség által jelentett állandó veszély. A szerző kiváló módon emeli ki az „élni és élni hagyni” gondolat fontosságát, amelyre többször is utal a kötetében: a felek között egyfajta nem hivatalos megegyezés volt, hogy például rossz időjárás esetén nem támadnak egymásra. Richards e vonatkozásban hozzáteszi, hogy a frontbarátkozás különben nem volt ismeretlen fogalom az emberiség korábbi történelmében: a napóleoni háborúkban például előfordult, hogy angolok és franciák hasonló fegyverszünetet kötöttek egymással.

A második fejezetben a szerző szót ejt XV. Benedek pápa (1914–1922) békeenciklikájáról, amely a hadban álló felek érdeklődése hiányában eredménytelen maradt. A fejezetben Richards a felek között novemberben és decemberben zajló közeledésekről számol be, amelyek létrejöttében kétségtelenül szerepet játszott a lövészárokok egymáshoz való közelsége is. A korai fegyverszüneteknek azonban – az egyetértés kollektív hiánya vagy a tűzszünet lokális jellege miatt – halálos áldozatai is voltak: ebből látszik, hogy a fegyverszünet ekkor még kezdetleges volt és hibákkal teli.

A karácsonyi fegyverszünethez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy a katonáknak volt mit adományozniuk. Ez összefüggésbe hozható a társadalmi akcióval, amelynek keretén belül rengeteg csomagot küldtek a fronton küzdő katonáknak. Ezek a németül *Lieblingsgaben*nek nevezett szeretetsomagok szappant, csokoládét, cigarettát és könyveket rejtettek magukban. A szerző kiemeli Vilmos trónörökös 1923-as visszaemlékezését, amelyben az első háborús karácsonyra és a filantróp érzelmű lakosság extravagáns adományozó kedvére utalt. Az állam eközben azzal kívánta enyhíteni a katonák terheit, hogy fenyőfákat küldött a frontra.

A fentiek függvényében a feltételek tehát adottak voltak. A kezdeményezés általában a német katonák részéről érkezett. A szerző rávilágít, hogy a feldíszített karácsonyfák és az éneklés mindkét oldal katonáiban empátiát ébresztett, hiszen az ünnep vallásos jellegének nagy jelentősége volt. A hit rendszeres kifejezése, a templomba járás sok katona számára az élet elengedhetetlen részét képezte. A karácsony a nem vallásos katonák számára is egyfajta megnyugvást jelentett, hiszen emlékeztette őket a normális életre, amit korábban, a háború előtt élveztek. Az esemény vallásos jellegét növelte, hogy közben a front közelében rögtönzött istentiszteleteket is tartottak, hálát adva a spontán béke létrejöttének. Ugyanakkor Anthony Richards kiemeli, hogy a nyugati front nem minden pontján történtek békekísérletek: december közepén például német hajók lőtték Anglia partjait, Szentestén és karácsony másnapján pedig Angliát bombázták. A britek viszonzásul december 25-én a Zeppelinek tartózkodási helyét bombázták repülőikkel.

A harmadik fejezetben a szerző rámutat arra, hogy a közeledés már december 23-án megtörtént: német katonák feltartott kézzel, barátságos mozdulatokkal léptek ki árkaikból. Richards egy bizonyos Kennedy hadnagy emlékiratából idéz, hogy bemutassa a hadi vezetés hozzáállását a kérdéshez: míg Kennedy privát irományában beszámolt az eseményről, addig a hivatalos naplóban semmiféle feljegyzés nincs a fegyverszünettel kapcsolatban. A szerző a helyzet érzékeltetéséhez

további beszámolókra hagyatkozok: az angol katonákat a teljes csend, az ágyúk tüzelésének némasága lepte meg, majd csodálkozva látták a német árokból kiszűrődő fényt, ami a felállított és kivilágított karácsonyfákról áradt. A fények és az éneklés a másik üdvözlésére készítette a feleket: ha nem is mentek ki egymáshoz, akkor is a másik nyelven beszéltek, üdvözölték egymást, illetve zenéltek egymásnak, vagy éppen ugyanazt a dalt énekelte mindkét fél. Végül sor került a senki földjén való közvetlen találkozásra és egymás megajándékozására is: pipák, cigaretta cserélt gazdát, de még dobókés is előkerült. A beszámolók egy hihetetlen történet fennkölt hangulatáról szólnak: *„Azok a férfiak, akik addig a pillanatig esküdtek ellenségek voltak, most kiálltak a szabadba és barátságukat fejezték ki egymás iránt. Szinte olyan volt, mintha a csapatok megrészegültek volna a karácsonyi hangulattól.”* (71.) A szerző e vonatkozásban hozzáteszi, hogy szó sincs róla, hogy a tisztek nem tudtak a dologról, hanem inkább az ő kezdeményezésükre vagy éppen szemlehuntyásukra történt meg a fegyverszünet.

A negyedik fejezetben a szerző helyesen rámutat, hogy a fegyverszünetek elszórva valósultak meg, azaz nem egybefüggően és nem mindenhol. Az angolok vonalán körülbelül kétharmad arányban fordultak elő, az egységes fegyverszünetet ugyanis számos tényező együttes jelenléte nehezítette, amelyek közé a változókéony terepviszonyok, az egységek közötti kommunikáció kezdetleges minősége, illetve a gyalogzászlóaljok önálló működési jellege tartozott. Ugyancsak igaz, hogy a fegyverszünetek általában csak nagyon csekély számú személyt érintettek, hiszen egy-egy esemény alkalmával is csak maréknyi katona mászott ki barátkozni a senki földjére. Az esemény létrejöttéhez ugyanakkor gyakran előzetes fegyverszünet kellett: a tisztek kimásztak és megegyeztek a feltételekről, hogy mikortól és meddig tartson az ideiglenes béke. Ahol azonban megvalósult a pillanatnyi béke, ott egész különös dolgok is történtek. A frontbarátkozás során előfordult, hogy egy német tisztnak egy angol katona vágta le a haját. Ahogy emlékezetesnek minősültek a futballmeccsek is, amelyek – ha voltak is – nem voltak jól szervezettek, hanem inkább rögtönzött játékként valósultak meg. A foci azért volt jó lehetőség a katonák számára, mert csak egy labdára és két kapufára volt szükség hozzá.

A szerző a karácsony másnapjának legfontosabb eseményeit tárgyaló fejezetben számos figyelemre méltó aspektust is kiemel. A forrásokon és beszámolókon keresztül egyrészt hangsúlyozza, hogy az esemény lényege az volt, hogy mindkét fél vonakodott az agresszív magatartástól. Erre okot adhatott saját halottjaik eltemetésének szükségessége. Gyakran egyébként német és angol lelkészek felváltva mondtak imát a halottak lelki üdvéért. Másrészt rámutat arra is, hogy a fegyverszünet kiváló lehetőséget nyújthatott a kölcsönös információgyűjtésre is. Néhányan ezért gyanakodva mentek az ellenség társaságába, hiszen féltek attól, hogy az esetleg elárulja vagy megmérgezi őket. A szerző megszólaltat egy forrást, amely kiemeli, hogy soha ilyen részletes megfigyelést nem tudott tenni az ellenségről, mint aznap. Persze, az is elképzelhető, hogy ezek a források csak azért számolnak be így az eseményről, hogy felmentsék magukat a fegyverszünetben való részvétel később kínossá váló vádjá alól. Ezzel összefüggésben a szerző rámutat, hogy ha egy ellenséges erőhöz tartozó katona esetleg belelátott az ellenfél árkába, akkor már nem engedték vissza és hadifogoly lett, nehogy a fegyverszünet után fel tudja használni az információt az ellenség.

Az ötödik fejezetben a szerző néhány, az angol szektortól eltérő helyen megvalósuló karácsonyi békét említ, hangsúlyozva, hogy a frontbarátkozások létrejöttében nagy szerepe volt a szembenálló felek nemzetiségének is. A franciák és németek között például ritkábban fordult elő fegyverszünet karácsonykor, amit az indokol, hogy míg a britek expedíciós haderőként érkeztek Flandriába, addig a franciák a saját szülőföldjükért harcoltak. Ha voltak is fegyverszünetek, azok rövidebb ideig tartottak, s általában énekváltásban vagy egymás üdvözlésében kimerült a dolog. A maximum, amit a felek remélhettek az volt, hogy alábbhagyott a szokásos ágyúzás és mesterlövészet. Ugyanígy hajlamosabbak voltak az ideiglenes békére a vesztfáiai vagy szász csapatok, szemben a militánsabb porosz egységekkel. A szerző emellett rámutat, hogy a keleti fronton a frontbarátkozások ugyancsak szórványosan fordultak elő, hiszen karácsony a gregorián naptár szerint december 25-ére, az orosz és szerb pravoszláv naptár szerint viszont január 7-ére esett. Ugyancsak közrejátszott ebben, hogy a lövészárkok a nyugati fronton közelebb helyezkedtek el egymáshoz a keleti fronton tapasztaltakhoz képest. Érdekes viszont, hogy míg kezdetben keleten alig volt barátkozás, addig ez az idő előrehaladtával egyre inkább erősödött, miközben nyugaton mindez éppen fordítva történt. Ez a szerző szerint azzal indokolható, hogy a német tiszték bátorították saját embereiket, hogy barátkozzanak orosz katonákkal a keleti front destabilizálása céljából. Természetesen, Richards kiemeli, hogy ez azt is jelenti, hogy a helyzetet később az oroszok is kihasználták a német vonalak destabilizálása érdekében.

A hatodik fejezetben a karácsony másnapján zajló eseményeket és a fegyverszünetek lezárását taglalja a szerző. Megtudjuk, hogy egyes helyeken újévig folytatódott a fegyverszünet, amelynek meghosszabbításában az is közrejátszott, hogy december 28-án és 29-én a fagyos és száraz időnek vége szakadt, és az ónos eső elárasztotta a lövészárkokat. A felek így a víz szivattyúzásaiba kezdtek: a lövészárkok minőségének javítása fontosabb cél és feladat volt, mint az ellenség megtámadása. A szerző kiváló érzékkel emeli ki azokat a visszaemlékezéseket, amelyek szerint a katonák nem estek kísértésbe a fegyverszünet idején, hogy meglepetésszerű támadást indítsanak az ellenség ellen, hanem élvezték a helyzetet és a fegyverszünet minél hosszabb kiterjesztésében reménykedtek. Persze, az esetenként 1914 szilveszteréig, illetve 1915 első napjáig kitaró fegyverszünetnek előbb szakadt vége ott, ahol csapatváltás történt, mivel az új csapatok nem mindig alkalmazkodtak az előzetes tűzszünethez, amiben a felek megállapodtak. Ugyancsak közrejátszott a békekötés felfüggesztésében a romló időjárás és a parancsnokok közbelépése, akik a jövőre nézve betiltották a hasonló eseményeket, a résztvevők névsorát pedig elkérték az egységek tisztjeitől példastatuálás céljából.

A hetedik fejezetben a szerző a fegyverszünet létrejöttének okait boncolgatja, összegezve a kötet mondanivalóját. Hangsúlyozza, hogy az ideiglenes béke nem egy spontán akció eredménye, hanem inkább a már az őszi hónapokban is helyenként megnyilvánuló emberi vágyak felszínre töréseként értelmezhető. Richards rámutat, hogy a karácsony jelentősége a fegyverszünet szempontjából azon vonatkozásban érhető tetten, hogy azt még a nem hívők is megünnepelték, így jóval nagyobb tömegeket tudott megmozgatni, meghatni más egyéb vallásos ünnepekhez képest. A fegyverszünet létrejöttének legfontosabb oka ugyanakkor

az életkörülmények javításának, illetve kisebb részben az elesett katonák eltemetésének vágyában keresendő, amit az állandó pergőtűzben lehetetlen lett volna megfelelőképpen kivitelezni. A flandriai nagy árvizek és esőzések miatt a száraz és fagyos karácsony ideális volt a feladat végrehajtásához. Mindezt a közös nyelv és kultúra, illetve hagyományok segítették elő. Sok német tudott például angolul, néhányuk ugyanis Angliában fodrásüzletet üzemeltetett. Ez a nyelvi kapcsolat nyilvánult meg abban, amikor egymásnak kiabáltak vagy táblára írt szövegeket mutattak fel az ellenségnek. Közrejátszhatott ugyanakkor a fegyverszünet létrejöttében az is, hogy az ellenséges katonákról terjesztett propaganda mértéke még csekély volt 1914-ben. Sőt, amikor megtörtént a frontbarátkozás, az ellenségről szerzett közvetlen tapasztalatok igazolták, hogy a másik nem maga a gonosz és nem is annyira különböző. Végül, a fegyverszünet egy fontos aspektusára világít rá a szerző, amikor kiemeli, hogy a katonák egy pillanatra kiszabadulhattak a hierarchia fogságából, és öntevékeny függetlenül cselekvő személyekké, egyéniségekké válhattak. A háború 1914 után azonban totálissá vált, minek következtében az egyéniségek eltűntek és a központosított támadások lehetetlenné tették a gyors helyi döntések kieroszakolását, amelyennek a fegyverszünet is tekinthető.

A nyolcadik fejezetben Richards a fegyverszünet korabeli és későbbi diskurzusát tárgyalja kimerítően. Sir John French 1915. február 5-én memorandumot bocsátott ki, amelyben kifejtette, hogy a továbbiakban az ellenséges erők közötti fegyverszünetek mellőzendők. A lövészárk hadviselésben hangsúlyozta az állandó tevékenység fontosságát, kiemelve, hogy a katonák moráljának javítása egyes-egyedül az agresszió fokozásával érhető el – utóbbit pedig a háború későbbi szakaszában egyrészt a rendszeres és állandó tüzérségi tűz, másrészt a vezetés központosítottabb volta tette lehetővé. Eلسzórtan persze később is előfordultak még jelentékenyebb fegyverszünetek: 1915 húsvétján, amikor a németek kezdeményezték, vagy 1916 karácsonyán az olasz fronton az olasz és magyar csapatok között. Szintén említésre méltó 1917. április 15-e, vagyis húsvét vasárnapja az orosz fronton.

A fegyverszünet a korabeli diskurzusban eltérő módokon jelent meg. A sajtó egyrészt a romantikus béke jegyében számolt be az eseményről, ám a szokványos háborús hírektől elkülönítve, egyfajta furcsaságként írt róla, hiszen az nem felelt meg az ellenségről kialakított embertelen képnek. A francia és belga sajtó viszont teljesen figyelmen kívül hagyta az eseményt. A felröppenő hírek hatására a háterszág egy része árulással, a parancsok megtagadásával és a hazaszeretet hiányával vádolta meg a fegyverszünetben részt vett katonákat, növelve a feszültséget a front és a háterszág között. Ugyanakkor, Richards kiemeli, hogy a fegyverszünet víziója tovább élt a felekben a háború után is. Maga Hitler is hangsúlyozta a „tördöfés” elméletében, hogy a nyugati fronton tapasztalt illegitim frontbarátkozások célja a német katonák békepártisággal történő megfertőzése volt, amely így közvetlenül hozzájárult az 1918-as vereséghez.

A konklúzióban a szerző ismét összegzi a karácsonyi fegyverszünet legfontosabb jellemzőit, hozzátéve, hogy ez az utolsó nagy fegyverszünet az emberiség történetében, mert sem a háború későbbi éveiben, sem más háborúban később nem volt ilyenre példa.

Összegezve elmondható, hogy Anthony Richards könyve egy rendkívül alapos munka, amely az 1914-es karácsonyi fegyverszünet történetét hiteles és a tudományos elvárásoknak megfelelő módon beszéli el, korabeli újságcikkek és karácsonyi képeslapok illusztrációival kiegészítve. Fontos kiemelni, hogy a szerző a korábbi tudományos narratívákkal szemben nem csak az angol források értelmezésével értékelt az eseményt. Anthony Richards kötetének erősségét az adja, hogy a másik oldalon álló német katonáktól visszamaradt forrásokat is megszólaltat könyvében. Forrásanyaga rendkívül gazdag levéltári anyagra épül, amely a Birodalmi Hadtörténeti Múzeumból (Imperial War Museum), illetve a brit Nemzeti Múzeumból (British Museum) származik: ezekben brit és német közkatona és tisztek visszaemlékezései, írásos dokumentumai álltak nagy számban rendelkezésre. Emellett rendkívüli módon növeli a kötet tudományos értékét az *oral history*-ra való alapozás is, Richards ugyanis a résztvevőkkel korábban készített, archív interjúkat is felhasználta elemzéséhez. Továbbá érdemes kiemelni azokat az előbbiekben már említett, angol és német nyelvű szakirodalmi munkákat is, amelyeket állításai összevetésére, igazolására használt. Zárásként tehát megfogalmazható, hogy a szerző az angol nyelvű kötetben rendkívül jól mutatja be és oldja fel a karácsonyi fegyverszünetről talán sokunkban élő kép ellentmondásait. A kötet képes lerombolni a korábbi irodalmi, filmes vagy zenei feldolgozásokból eredő tévhiteket. Ajánlom ezért mindenkinek a könyv olvasását, bízva abban, hogy az a közeljövőben magyar fordításban is megjelenhet.

Szabó Róbert Károly

Felhasznált irodalom és rövidítések

BAKER

2014 BAKER, Chris: *The Truce: The Day the War Stopped*. Stroud, Amberley Publishing, 2014.

BROWN-SEATON

1984 BROWN, Malcolm – SEATON, Shirley: *Christmas Truce. The Western Front, December 1914*. London, Secker & Wartburg, 1984.

JÜRGS

2005 JÜRGS, Michael: *Der kleine Frieden im Grossen Krieg*. Munich, Goldmann Verlag, 2005.

RIEKER

2007 RIEKER, Heinrich: *Nicht schiessen auch nicht! Versöhnung von Kriegsgegnern im Niemandsland 1914–1918 und 1939–1945*. Bremen, Donat Verlag, 2007.

SCHROBER

2019 SCHROBER, Michael: *Zeugnisse der Unterbrechung von Gewalt im Krieg: Grundlegung einer theologischen. Ethik des nicht suspendierten Zweifels*. Hildesheim, Universität Hildesheim Universitätsbibliothek, 2019.

WAKEFIELD

2006 WAKEFIELD, Alan: *Christmas in the Trenches*. Stroud, Sutton Publishing, 2006.

WEINTRAUB

2001 WEINTRAUB, Stanley: *Silent Night: The Remarkable Christmas Truce of 1914*. London, Simon & Schuster, 2001.